

országának“ a körvonalai alakulnak ki előtünk, hogy szeretnők annak az életét tovább élni, annak a boldogságát tovább élvezni. De bármennyire ellenemondjon ennek a szép, eszményi világnak a rideg valóság, mi mégis hiszünk rendületlenül annak a megvalósulásában. Annál inkább hiszünk, mert annak olyan lelkes munkásai vannak, mint Perczelné, aki nem csak hirdeti a jézusi igazságokat, hanem magát az életet is azokhoz emelni törekszik. Amíg áhitattal hallgatja Prohászkanak, vagy Ferencz Józsefnek a kijelentéseit, addig gondja van arra is, hogy cselédeinek a rendes vasárnapi szórakozása zavartalan legyen. És amig lelkesen ágitál az élet szépítésén, addig van ideje, hogy az idegen sirokat gyomlálgassa a temetőben. Az észnek és szívnek ilyen megható összhangzó és eredményes munkáját ritkán találhatni egy személyben. Ha ez a munka nem krisztusi munka, ha ez az irányzat nem keresztény irányzat: akkor igazán nem tudjuk, hol keressük Krisztust és a kereszténységet.

Vári Albert.

György János, A társadalmi megújulás bölcsészete.
(8°. 304. old. Arad, 1916. Szerző sajátja. Ára?)

A manapság még közkeletű természettudományi alapnézetet újabban főleg a filozófiai realizmus és materializmus hívei tudták a legeredményesebben kihasználni egyoldalú álláspontjuk kiépítésére. A fenti munka ezzel szemben a lagmodernebb természettudományi kutatásoknak eddigelé bölcsészetiileg még föl nem dolgozott eredményeit építi bele szervesen a spirituális filozófia alkotmányába. Szerzőnek ezzel, valamint régebben megjelent munkáival az a magosabb és távolabbi célja, hogy kísérletül szolgáljon a jelenben uralkodó iskolai bölcsészetnek az egyetemesség ama hajdani magasztalára való emelésére, amelyen egyedül felelhet meg az emberi társadalom jövőndő fejlődését irányító és szabályozó hivatásának. Szerzőnek ugyanis az a meggyőződése, hogy — miként azt könyvének bevezetésében vallja. „Nem a gazdasági, a politikai, a jogi alakulások szabták és szabják meg ugyanis az embereknek és nemzeteknek a világszemléletét, a természetfölötti, a szellemi realitáshoz való viszonyát, hanem ellenkezőleg, a hit, a világszemlélet adta meg a gazdaságnak, a politikai és jogi intézményeknek sajátos jellemét. A bölcsészet főadata ennél fogva szerző szerint az: „hogy használja föl a természettudományok minden kutatásának eredményeit, de ne kövesse azoknak a saját igényeivel ellentétes módszerét; legyen éles szeme mindenben a helyes tájékozódásra, de ne vezessen semmitmondó megkülönböztetések útvesztő labirintusába; ismerje az anyagilag érzékelhető valóságot, de amellet használjon fel minden adatot, amelyből az anyagilag érzékelhetlen valóság is megismerhető; aztán alakítson minden gondolatot egy eszközzé, mellyel önmagunkban a szeretetet, a szellemiséget a világsszellemmel való összetartozásunk, tökéletes isteni rendeltetésünk udását erősíthetjük. Akkor a bölcsészet ismét megremegetti az em-

berek ezreinek a szívét, bűneik érzetének földidézésével; akkor ismét milliók fognak sóvárogni a gondolat boldogító világosságáért, hogy az oktalan erőszak s nyomorú önzés helyett a békés okosság s a testvéries együttérzés világbirodalmát alapítsák meg.“

Az egyetemességnek emez emelkedett álláspontjáról kiindulva, a pszichologia és a természettudományok, az ismeretelmélet és a metafizika köréből merített megállapításokra támaszkodva, az emberiség vallásainak fejlődéstörténelmi csoportosításával igyekszik a társadalmi jog és hit fejlődésének pályaelemeit akként megállapítani, hogy annak meghosszabbítási vonalában a jövő békés emberi szervezkedésének föltételei és módjai, a termelés és vagyoneelosztás egyetemes szervezésének problémájára, a nép szellemi és erkölcsi művelődésének föltételei és eszközei mint az *egyéni, nemzeti és emberiségi megújulás* követelménye biztosan megvalósuló és az egyéni magán- és közéletet szabályozó eszmény gyanánt világosan álljon előttünk.

Szerző kiinduláspontjában rámutat arra a körülményre, hogy az emberben a szellemi lényeg megállapítására útal már az egyetemes emberiségi tapasztalás is, noha éppen a pragmatikus módszer a legkevésbé alkalmas arra, hogy azzal igazságokat meg lehessen állapítani, mert minél nagyobb és tisztább valamely igazság, annál kevesebb emberben jelenik az meg. Éppen azért, mivel az emberismerettel szükségképpen vele jár a világismeret is és viszont, az emberi lélek életfunkcióiból indul ki és induktív módszerrel építi föl következtetéseit. A lélek életfunkciói között legelembbnek az *érzést és a fogalmat* jelöli meg, az előbbit a lelki élmények *anyagának*, utóbbit azok *formáinak* tekintvén. Az érzésben, illetve érzékletben megkülönbözteti az érzékelő alanyt és érzékelt tárgyat. Előbbin érti az érzéklő egyént, utóbbin az egész külvilágot. A legelső — mert a legalsóbbrendű véglényekben is legelőbbször föllépő érzéklet az *önérzés* — önérzet, amelyet az állatokon túl az összes növényi lényekre, sőt az ásványvilág szerveetlen elemeire is kiterjeszt. Ez utóbbiaknak legjobban ismert e nemű képessége gyanánt a vegyi érzékenység alaptulajdonságát hozza föl például. Nyomatékosan hangsúlyozza azonban két eddig figyelmen kívül hagyott körülményt, i. i. hogy a személy egyéni önérzése nem lehet az egyént fölépítő kitöltő és összetevő parányi alkatrészeknek érzetösszetétele. Ennek igazságát, az ember egyéni létének élettani szempontból vett kezdő folyamatát elemezve, abban a tényben látja bizonyítva, hogy a pete megtermékenyülése után az új törzslénynek az ő pete és ondószál elődjét magába olvasztó egészen különös lényének megfelelően egészen különös érzete van, amint ezt az elődeitől oly végtelenül különböző magaviselete kétségtelenül bizonyítja. A másik különösen figyelembe veendő körülmény az, hogy az anyagi elválkozás, mint olyan, önmagában érzet keletkezésének indító oka nem lehet, mert hisz vegyi és szövettani képletek átalakulásából csak hasonló természetű, tehát szintén vegyi

vagy szövettani átalakulások kiindulása gondolható el. Találó példaként hozza föl, hogy egy szál gyufa elégeése, vagyis oxidációja talán egy egész erdő, falu vagy város számtalan más eseménnyel bonyolódó elégeésének, azaz oxidációjának lehet a megindítója, anélkül azonban, hogy maga a gyufa égése égésnél, vagyis oxidációnál egyebet okozott volna. Anyagi folyamatok nem anyagi érzést nem okozhatnak. Viszont az emberben e nem anyagi életfunkcióknak megindulása és lefolyása csak úgy gondolható el, ha a testeket képező végső alkotókban már érzékenység meglételét elfogadjuk. Erre az alapra helyezkedve mi sem áll útjában ama tétel elfogadásának, hogy már a szerves világban is megnyilvánul az érzésnek és pedig nem csupán az önérzésnek, hanem — bár csak nyomokban is — a kifelé irányuló tárgyérzésnek valami csekély képessége. Már eme szerves tárgyak érzékelhetőségének képessége magában valami csekély tárgyérző tulajdonság birtokát föltételezi.

A tárgyérzésben és a tárgyérzés nyújtotta fölismerésben az élet, az önérzés energiája átalakul értelemmé. A tárgyérzésnek, vagyis a felismerésnek lényeges tartalma első sorban a tapasztalati tárgynak *minősítő megérzése*. Az érzékleti tárgy érzékelt tulajdonságának jó vagy rosszként való minősítése egyúttal határozott viszonyt állapít meg maga az érzéklő és érzékleti tárgya között. A minősítő tárgymegérzés, valamint a viszonyjelző tárgyfelismerés, amennyire univerzális, épp annyira egységes és azonos lelki tény. Az önérzésnek ez az átömlése a tárgyérzésbe az a folyamat, amely az evolucionális hierarchia minden fejlődési fokozatán az ásvány-, növény- és állatvilágon át végeredményében az anyag átszellemülésére vezet. Ami tárgyérzete az ásványnak van a növényekkel szemben, az a növények önérzésében olvad föl. Ami tárgyérzettel a növények rendelkeznek az állatok iránt, az az állatokban válik önérzéssé. Hasonlóképp az embernek az egész természeti világról alkotott mindennemű érzéklete, — az emberi önfentartás nélkülözhetetlen elemeként, — az emberben tömörül önérzéssé. Épp így a szellemnek a természetről és az emberről szerzett minden érzete a szellem önérzetének lesz tartalmává: így — önérzetének egész tartalmát elfoglalva — tölti ki a szellemet a tárgyérzet akként, hogy külön önérzetere (az ásványnak legkiterjedtebb, legvaskosabb önérzetével ellentétben) a legkevesebb tér marad. Végül teljesen hiányzik az önérzés az abszolút szellemben, amiért az fölüli áll a tér, idő és okviszonyok tüneményi relativitásán.

A tárgyérzéklő szervek és tárgyérzékelés különböző nemei akár közvetlenül külön-külön, akár egy vagy több összerven át közvetve és csoportosan az önérzésből hasadtak ki. Csakis ez magyarázza meg egyrészt a különnemű tárgyérzések összefüggését és egybeolvadását, másrészt azt a körülményt, hogy a dolgokat szubstanciálításoknak érezzük.

A tárgyérzés objektív alapja az *anyag*. Az anyag a régi atom-

elméletet megdőntő újabb ismeretadatok alapján, amelyekre a rádium és a radioaktivitás tanulmányozása vezetett, az atomok két alkotó eleméből áll: kevésbé gyors és terjedelmesebb atomrészekből, melyeknek nagy hányada pozitív elektromos energia, valamint sokszorta gyorsabb és sokszorta kisebb atomrészekből, melyek csaknem tisztán negatív jelű elektromos energiapontok. Az anyag atomjában ez a két energia egymást egyensúlyban tartva leköti. Ez a kölcsönös lekötdés adja az atomoknak szilárd s ez ideig még semmi mesterséges úton meg nem bontható állandó alkotát. A világegység logikus egyöntetősége nyilvánul meg az atomok ilyen szerkezetében, mely melfett a legnagyobb szilárdsággal megfér a legnagyobb ruganyosság. Mind a világ érzéki jelenségeiben kristályosult energiáknak kristályosítása, mind pedig az energiáknak a lüktető világeletet mozgató fölszabadulása, fölemesztődési rendje (Entropia), módja, mértéke végelemzésben bizonyos végső elemeken is túl fekvő energiaforrást, valami magasabb rendszabályt követel. Az anyag milétét kutató természettudományi vizsgálatok eredményeinek végső következtetése tehát abban nyilvánul meg, hogy a ponderabiliák: a vaskos, a kiterjedt, a nehéz testek — imponderabiliákból: foghatatlan, korlátot nem ismerő, súlytalan, szellemyszerű, energianemű alkotókból allanak. Ez a megállapítás minden testre kivétel nélkül áll, nem csupán a rádium-csoportra, mert hisz hasonló természetű hőszugárzási, hőtani, villamossági tulajdonságai kisebb-nagyobb mértékben minden testnek vannak. Ezzel tehát bebizonyultnak tekinthető az érzéklés tárgyának szubsztanciális részét kitevő anyagról is az, hogy ami pusztán fizikainak, természetinek látszik, az közelebbi vizsgálatra lényének legmélyebb mélyén természetmögöttinek, transcendensnek, metafizikainak mutatkozik.

Arra a további kérdésre, hogy miként hatnak a dolgok az önérzőre, vagyis, hogy miként jutnak az érzékelési tárgyak az önérzővel, illetve az érzékelő alannyal az érzékszervek kapuin át érintkezésbe? — szerző azzal felel, hogy a mindenséget önmagának megéreztetésére éppen az érzéki világnak az anyag szerkezete mélyén mutatkozó anyagtalansága képesíti. A különleges tárgyérzések csak az egyetemes tárgyérzésnek az érzékszervek meg az érzékelt dolgok adott szerkezete szerint képződő konkrét alkalmazkodásai.

A tárgyérzés már az elérhető vagy elképzelhető legmagosabb eszmények csiráit is magában hordja. A legfelségesebb lángész, amit az emberiség fölmutathat, csupán leíró, szemléltető gondolatokba és szavakba vagy tettekben tagoltan közölte embertársaival, avagy valósította meg cselekedetekben a tárgyi világról vett érteit. A szellemnek ez az érzete az, amit a *hit* névvel jelöl.

A fogalmak az érzékszervek állandó önfenntartási munkaságával kapcsolatban az érzékszervek összeségeként keletkeznek. Miként az egyes tárgyak és jelenségek mindenkor az egész min-

denség integráns részeként hatottak az érzékekre, úgy egyes külön érzetekről az érzetek összefoglaló értelmi lényegeként kivont fogalmak is a mindenség értelmi, értelmes alkatának az integráns részei. A fogalmaknak ez a kosmikus reálitása tehát — noha emberi megjelenési formája érzékiségünk testi alakulatához tapad — nem a felfogó alanyban, hanem a felfogott tárgyi valóságban leledzik. A dolgokról, a világról annyiban van fogalmunk, amennyiben a dolgok, a világ bennünk, ami értelmi lényünkben élnek. Az általános fogalmak ennél fogva különleges fogalmak leszarmazási törzsei úgy, hogy az alacsonyabb fogalmak mindenkor a följük rendelt magosabb fogalmaktól kapják realitásukat és igazságukat. A fogalmak szubjektív forrása a hit, természetesen szerző fenti értelmezésében egészen más, mint amit alatta filozófiai vagy közönséges értelemben véve értenek. A fogalmak ugyanis a tápláló életgyökereiket kivétel nélkül e mindenségnek olyan egysége, az egység olyan fölfogása felé nyújtják, aminek az eszméjét — habár a tudás lényegéül mutatkozik — szerző szerint a *hiteszménél* helyesebb megjelöléssel nem illelhetjük.

Az ember lelki alkatában szerző két egymással ellentétes funkciót különböztet meg, u. m.: a mindent rögzítő figyelmet és a mindent mozgósító *akaratot*.

A figyelemről megállapítja, hogy az épügy, mint az emlékezés és következőleg a tudatosság is, a tárgyérzéklésre támaszkodik. Minthogy kísérleti úton többször bebizonyult, hogy a tárgyérzéklés megszüntetése megszünteti a figyelmet, az emlékezést és az öntudatot is, megállapítható, hogy a figyelem s azzal együtt egész tudományunk is érzéki tudatosságunk tulajdona.

Az akarat szerző szerint a természetnek azokkal a szubtánciális erőivel áll rokonságban, amelyek a természeti formákat kitöltik. Az akaratot a világot teremtő szubsztánciákkal az önérző kapcsolja össze. Az akaratot azonosítanunk kell az önérzővel. Az akarat lényének pedig, — csakúgy mint a természeti jelenségek látható felszíne alatt lappangó láthatatlan energiának — normális körülmények között érzékelhetlen létet kell tulajdonítanunk. Az akarat a forgalomképzésben lényeges szerepet visz, amennyiben mintegy közvetítő csatornát képez, amelyen keresztül a külső természeti világ énkünk belső értelmi világához közeledhetik. Az akarat mindenkiiben félreismerhetetlenül határozott eredeti hajlamot árul el, amely hajlam nem származhatik sem az öntudatosságból, sem pedig nem gyökerezhetik az ember tüneményi anyagi létében, hanem csupán az ember tüneménymögötti szellemi létében. Az ember lelki szervezete szerint tehát azt a hármas fokozatot árulja el, ami a világ szerkezetének általában jellemző strukturális tulajdonsága. E hármas lépcsőzetben a lélek fogalomkifejező szervei és jelenségei nemcsak megfelelnek de *kölcsönható érintkezésben állanak* egyúttal a természetnek erőhatást nyilvánító össztüneményeivel. A lélek fogalomképző akaratenergiája megfelelő érintke-

zésben áll a természet tüneményképző érzékelhetlen energiáival. Végül az akarat *hajlamát* vagy elhajlását jelző és megszabó legmélyebb intellektualis eleme a léleknek a rejtett természeti energiák nyilvánulási módját meghatározó világlélekkel, a világitelligenciákkal áll kölcsönhatásban, illetve függési viszonyban. A fogalomképzésben a részlegesről az általános felé haladva mindenkor elérkezünk egy végső határhoz, aminek magánkívül semmiféle további okát nem kereshetjük. A fogalomképzésben ez a végső határ jelzi a fogalomalkotásra hajló akarat transcendens jellegét. Az összes részfogalmakat magában felölelő összfogalom ugyanis egyúttal minden határozott észszerű öntudati tartalomnak hijjával van jelölve annak, hogy itt az öntudat saját határait már átlépte s abba a régióba hatolt, amelyből önmaga is ered. Itt pedig már — a lét fogalmának klasszikus tisztaságában, — ami lelkünket meghatja, az nem gondolat, hanem *a lét akarásának érzete*. A világszellem hite minden fogalomképzés forrása, minthogy az összes szubsztanciákat megtartó s az összes jelenségeket egységesen szabályozó szellemiségnek az az akarása, *a hite* a végső realitás lényege. A fogalmak fogalma tehát a hit, mely magában foglalja az akaratot is, mert amit igazán hiszünk, azt föltétlenül akarjuk és gondoljuk is. A realitások realitása pedig a minden érzékitől szabadult szellem, amely egészen anyagtalan, minden rögzített merevséget nélkülöző állapotából egyre sűrűbb, merevebb, rögzöttebb alakulatokba hatol át, mignem eléri a földünkön annak ásványi alkatában, kővé meredt anyagiasságában észlelhető, végső fokát, ahol a *devolúció* eme folyamata bevégeződván, átmegy az *evolúció* folyamatába, hogy annak a növényeken, állatokon, emberen, az egyéni lelken, az öntudatoságon és a viszonylagos szellemeken át vezető fokozatain keresztül visszatérjen a föltétlen szellemhez. A magában kiterjedést nem ismerő szellem merevültsége adja és okozza a *tér* érzetét, valamint az önmagában az időtől szintén független szellemnek a kisűgárgázás folytán beálló sűrűsödési fokozatossága, e fokozaton való áthaladása adja az *idő* érzetét. Az anyagiasulási vagy energia megkötődési (devolucionális), valamint a szellemiesülési vagy energia fölszabadulási (evolucionális) folyamatoknak az időrendi sorozatossága adja az *okság* érzetét. A megismerésben általában véve vagyis a tudományban a fentiekből kifolyólag két fő meghatározó momentumot különböztet meg a szerző, úgymint a Comte-tól származó, de a szerző által lényegesen eltérő jelentésben, szinte ellentétes értelemben használt *dinamikumot*, értve ezalatt a szellemből kiinduló és abba visszatérő mozgó erőt, és a *statikumot* vagyis a jelenségek rögzültségét képviselő mozzanatot. A dinamikum a kisűgárgázás következtében folyton csökken a devolutio phasisában, míg a statikum abban az arányban növekedik. Ezzel szemben az evolutióban a dinamikum folyvást növekedik a statikum rovására. A statikum legtávolabbi fokozatára helyezi szerző a tudományok — mint a tudatosságunk körébe eső egész tüneményvilág jelenlegi

értelmi szimbolumai közül a mennyiségtant, a másik szélső fokra pedig a legtisztább dinamikumot képviselő hittant. A tökéletes szellemiség megtartó akarata és figyelő tudata a devolúciónak és az abból egyre visszatérő evolutionak világfolyamatából csak egy kis részlet az, amelyet földi világunk fejlődéstörténetében megismerhetünk. A világfolyamatoknak figyelő szemeltartása és akaratos öntudattal való átölelése eredményezték a tüneményfölötti metafizikai létezőnek a tüneményi fizikai létről való képzetét vagy fogalmait. Ezek subjective vonzó eszmények, világcélok — objective pedig azok a természeti szükségességek, szabályosságok, törvények, összműködési összhangok, amelyeknek a korlátait a devolúciónak és az evolutionak semminemű létformái át nem hághatják, amelyeknek határain belül azonban előre vagy hátrafejlődő mozgásuk szabad. Ez a szabadság és törvényszerűség az abszolútum és relativum, a szubjektivizmus és objektivizmus, a *determinizmus* és az *indeterminizmus*, a spiritualizmus és materializmus, a monizmus, dualizmus és plurizmus problémáinak végső megoldója.

Azt az igazságot, hogy az ember fizikai, érzéki tudatossága csakis metafizikai érzékfölötti tudatosságából származhatik, nem pedig megfordítva, szerző könyvének terjedelmesebb második részében az emberi gondolkodásnak a vallás fejlődéstörténeti menetében való kialakulásával igyekszik bizonyítani. Bevezetőül rámutat arra, hogy a biblia monoteizmusa régibb, mint annak politeizmusa, továbbá arra a körülményre, hogy a legősibb ausztráliai és más hasonló népek mind monoteisták. Szerző a hitet olyképen különbözteti meg a vallástól, hogy míg a hit egyaránt felöleli az embernek a fizikai és metafizikai létezőhöz való viszonyát, addig a vallás csak az utóbbiról tud, csak azzal foglalkozik. Ez a különbség magyarázza e kettőnek gyakorlati ellentétét. A szellem földi fejlődéstörténetének nyomozásában mindazonáltal mégis a hit vallási megnyilatkozását találja a legalkalmasabbnak, ezért az öntudatosság fejlődésmenetén haladva az öntudatossági lépcsőzeteket a vallás terminológiájával kénytelen megjelölni. Épen abban a tényben, hogy az ő ember az emberszabásu majmoktól testileg miben sem különbözik, látja szerző a legmegdönthetlenebb bizonyítékát annak, hogy a majom és ember közötti elkülönülés oka metafizikai. Ez az elkülönítő ok a szellemtudatnak, az egyetemes szellem érzetének, a tárgyi világszellem alanyiasulásának nevezhető. Ennek a szellemtudatnak legelső kifejezése a legelőször megérzett természetfölötti valóság neve kellett legyen, amely a csak száz vagy pár száz tőszóval rendelkező néptörzseknek nyelvében is kivétel nélkül föltalálható. A ma is használt legrégebbnek ismert istennevek: a kínai *Ti* és a zsidó *Jah* jelentése jellemző azoknak, valamint a többi más nyelvű istenneveknek is¹ primitív ősiségére,

¹ Szerzőnek a magyar „Isten” szó eredeti értelmezésére irányuló etymológiai kísérleteivel szemben útalunk a legrégebb nyelvemlékünkben megőrzött „Eleve” szónak az: eleje, elve, el-ső stb., valamint az: eleven, élő, élet stb. szavakkal való egyezésére.

amennyiben a kinainál az ég, a zsidónál a létok a nemzeti eszmélés első csiráit rejtik magokban.

Az ősember szellemi öntudatraébredését követő fejlődés első lépcsőfokozata a természetimádás kellett legyen, mivel az ő értelmi szegénysége a természetfölötti kifejezhetetlen nagyság eszméjét kénytelen volt ahhoz fűzni, ami legnagyobbat a természetben önmaga körül észlel. A természetimádással együtt föllépő általános emberáldozás jelentősége abban áll, hogy az önfeláldozásban az eszmélő egyfelől elismeri és tanúsítja a természetfölöttinek hozzá való föltétlen jogát, valamint e jogi igény kielégítésére való teljes képtelenségét. Az emberi szellem értelmi, művészeti és technikai fejlődésével aránylagosan az emberáldozat helyét az állatáldozat, majd a terményáldozat és végül a jeláldozás (urvacsora, ostya) követi, míg végül a szellemi emberben az igazságnak való öndaadással az áldozás is teljesen szellemivé lesz. Az emberi művelődés első indítékának és végső következményének szembeszökő vallásos jellege ugyancsak arra vall, hogy a művelődés állandó mozgatója a hiterő. A szellem tudata azonban épen értelmi tehetlensége és szellemi tökéletlensége következtében kénytelen akaratával kipróbálni, értelmével átkutatni a tüneményvilág egész nagy birodalmát. Ez lényegében a szellem művelődési hajlama, amely még élet-ösztönénél is erősebben kifejtett az emberben, aki a művelődéséért kész életét is odadobni. Ebben a törekvésben lelik eredetüket a fetiseken és bálványképeken alkalmazott műjelek, amelyek az írásjelek ősei és amelyekre az írásjelek eredete visszavezethető. A bálványkészítő ügyesség eként lesz megindítója az ősz művészeti és technikai műveltségnek.

Míg az érzékfölötti hitnek érzéki sülyedéséből a valláson kívüli babonának és varázslatnak számtalan neme származik, addig az életért való küzdelmet elősegítő szerszámok s fegyverek egyes kiváló fizikai erejű ember isteni méltóságra emeltetésének is eszközeivé váltak. Így a természetimádást nyomon követte az emberimádás, amelynek fogalom-, jog- és intézményképző jelentőségét szerző a római jog vallási eredetében találja.

Az emberimádást természetszerűleg a szellemimádásnak kellett követnie, amely míg egyrészt az embereket kommunális községekbe egyesítette és az emberek magasabbrendű társulását a földhöz és dolgokhoz hozzákötöni bíró képességével állandósította, másrészt a lelkiismeretességet és a mások érdekének és dolgainak önzetlen és odaadó megismerésére való törekvésnél a dologismeretnek is megindítója lett. Ősimádó szellemhite alapján az ember a természet, a végtelen külvilág tüneményeit is a személyes rokonság kötelékében álló nemzeti, nemzetségi és nemzeti viszonyok mintájára osztályozza, mignem a természet minden föltűnő tárgya, minden fontosabb eseménye összetartó, — teremtő istenségek, összefoglaló eszmék, fogalmak alatt csoportosul. Ez általános fogalmak képzésében találja szerző a politeizmus istenségeinek tulaj-

donképeni kialakulását. Az emberi faj értelmi fejlődésének az eddigiekben szemléltetett logikájából önként következik az öntudatosság körének az egymást követő lépcsőfokon át való szakadatlan kitágulása, amelynek megfelelő szervezési folyamat a néhány főfogalom alatt összefoglalt fogalmaknak egyetlen fogalom alá vonását követeli. Az így keletkezett monoteizmus nemzeti erkölcs- és társadalomépítő hatása Kinában épúgy, mint a zsidók között az emberi egyenlőség elvével indul, s ezáltal képes az addig egyetemes és hagyományos rabszolgarendszert megtörni. Ám az egyistenhit egyetemes fogalmának értelmi megragadása még egyáltalában nem jelenti az egyetemességi elveknek az emberi magaviselet és gondolkozás szabályozóvá való válását. A zsidóság története világosan elénk tárja az egyistenhit nemzetivé való korlátolódásának következménye gyanánt a hitesmény erkölcsi sülyedését. Ettől a nemzeti önistenítéstől époly nehéz út vezet a nemzet önbecslésének okszerűvé válásához, mint amily nehéz pályán át jut az önistenítő egyén saját személyének okszerű megítéléséhez. Amint az emberimádó embert csak sulyos megalázások s a lét nagy titkainak fölismerése képes arra kényszeríteni, hogy minden emberben egyenlő lelki lényeg, egynemű személyiséget lásson, úgy a nemzeti monoteizmus híveit csak régi nemzeti létüknek s azzal összenőtt önös fogalmaiknak szétomlása után, egy hitbéli *ujjászületés* birja más nemzetek egyenlő értékelésére hajlamossá tenni.

E hitbéli ujjászületést az emberi öntudatosság kifejlődésében, egy általános eszmélési fokozatban: a miszticizmusban találhatjuk föl. Az előbbi hitfokozatoknak minden személyes, minden szellemi erejét a Jézusi és az ujszövetségi hit a legmagosabb potenciákba fokozza, amely magaslatról az alapvonalaiban tökéletesen fejlett egyistenhit az egyházalakulással annál mélyebbre sülyed vissza; minél inkább beviszi a keresztény egyház hatalmi érdekből hitrendszerebe mind azt a bontó és demoralizáló elemet, amit abból Jézus az emberi faj megváltása érdekében kiküszöbölt. Ama borzasztó csapások alól — amelyek az emberi fajnak csaknem minden jobb célra, a szeretet közszolgálatára hasznosítható energia fölöslegét a legrosszabb cél közszolgálatára: a halálos gyűlölködés harcaira és fegyvereire fecsérli — szerző szerint csak újabb hitfejlődési lépés mentheti meg ismét a világot. Ezt a hitfejlődési lépést szerző annak az igazságnak általános érvényre jutásában látja, hogy: a politika erkölcsi-, az erkölcs vallási-, a vallás hitbéli alapokon nyugszik. A misztikus hit ideális társadalomfejlesztő jelentőségét a kínai, indiai, budhista és mohamedán miszticizmusban épúgy mint az őskeresztység társadalmi eszményében kimutatva, ennek megvalósulásától reményli a jövőben a világismeret legfelsőbb fokának, és ezzel a munkát, a létfenntartás testi és a jellemképzés lelki javait okszerűen megosztó békés emberségi szervezkedés elérését.

A szóban forgó munkának a fentiekben csupán vázlatosan körvonalozott ismertetése máris oly terjedelmesé vált, hogy e körülmény egymagában fölment a részletes bírálattól, amelyre különben sem érzem magam hivatottnak. Kétségkívül sokan lesznek, a kiket szerzőnek a hitről, a figyelemről, az akaratról stb. adott meghatározásai nem fognak kielégíteni. Szerény nézetem szerint az ilyen részlethibák szinte elkerülhetlenek egy ilyen széles alapon nyugvó és valóban egységes világfölfogást fölépítő filozofiai alkotmányánál, amely Hegel pantheisztikus panidealizmusa óta a széthúzó és egymással harcban álló modern filozofiai irányzatok és törekvések között annyira hiányzott.

Egyik eltagadhatatlan ereje e rendszernek az, hogy objektív természettudományi megismerésen nyugszik és hogy az atomelmélet megdöltével az anyagról alkotott újabb képzetünket kozmikus egyetemességében fogva föl a metafizikai földolgozásra alkalmassá tette. Másik nagyjelentőségű eredménye szerző vizsgálatainak szerintünk az érzés problémájának — amely minden realista lélektanunk elkerülhetetlen hajótörést okozó zátonya² — valóban fényes és grandiozus megoldása. Hogy a legszervetlenebb ásványvilág képviselői is rendelkeznek valamilyen csekély fokával a szó szoros értelmében vett érzékenységnek, az nem csupán a szerzőtől eredő elméleti metafizikai spekuláció, hanem épúgy a már régebben ismert, de mindaddig meg nem magyarázott talaj selectiv absorptio jelenségei, valamint újabban Jagadis-Chunder-Bose kalkuttai egyetemi professor elektrophysiológiai kísérletei során végzett vizsgálatai óta exaktan megállapított természettudományi igazság.

A munkának némi tekintetben hátrányául szolgál az a bizonyos mozaikszerű daraboltsága, mellyel az induktív megalapozás érdekében biológiai, kémiai, élettani és vallástörténelmi fejezetek conglomeratumaként épült föl, de ez megbocsátható egy munkában, amely egyfelől kifejezetten nem az iskolás bölcsészet tankönyvének készült, másfelől csupán bevezetése a már itt jelzett eszmék ezután következő rendszeresebb földolgozásának. A munka stílusa a tárgyhoz képest világos, nyelvezete folyékony.

Részemről örülnék, ha e hézagos ismertetés hivatottabb szakembereknek a szóban forgó munkával való behatóbb foglalkozását eredményezné.

Dr. K. Tompa Arthur.

² Lásd: Pósch Jenő, *Lelki jelenségeink és természetük*. Egy realista lélektan tervezete. Budapest 1915. I. p. 75: „A mai természettudós alapnézetből azt hiszem betű szerint az következik, hogy egy hangot meghallani annyi, mint hangot teremteni . . . Ezt és ennyi hatását a külső világnak a mi idegeinkre, vagyis hogy ezeket egy ma még teljesen ismeretlen folyamatra (a Dubois Reymond-féle egyik ignorabimus) ingerli, melynek révén a rezgésből hang, szín, stb. lesz, el kell fogadnunk, vagy pedig harcba szállunk az egész modern természettudománnyal.

Dr. Szlávik Mátyás. *A tiszai evang. egyházkerület eperjesi kollégiuma theologiai otthonának tíz éves története és jelentése az 1915 16. tanévről.* Miskolc, 1916.

Ez a füzet bizonyosságot tesz arról, hogy csekély anyagi erő mellett is vallásos lelkesedéssel szép sikert lehet elérni az egyházi életben; de mutatja azt is, hogy a tiszai evang. egyházkerület milyen kiváló súlyt helyez arra, hogy lelkészei megfelelő egyházas szellemben neveltessenek, mert, amint mondja: „Hitbuzgó, tanult és önfeláldozó lelkészi kar nélkül evang. egyházunk el sem képzelhető.” Ami áll az evang. egyházra vonatkozólag, ugyan az áll a többi prot. egyházra is. Az eperjesi theol. otthon felügyelő tanára s egyben éltető lelke dr. Szlávik, akinek neve ismert, liberális szelleme elég biztosíték arra, hogy az ev. lelkészek ottani nevelése a leghelyesebb irányban halad

Kájel István felsőiregi ref. lelkész: *Háborus Adventünk.* Adventi imák három hétre. 67 l. Ára 1 kor. 50 fill. Hoffmann és Kronovitz. Debrecen, 1916.

Természetes hangnemben tartott, szép imádságok. Bennük az adventi és háborus gondolatok szerencsésen jutnak kifejezésre. Mindenik imádság előtt egy-egy kis bibliai részlet van megjelölve olvasásra, ami a liturgiában helyes újítás. Azonban az egyes imádságokban a felekezeti szempontok kielézését előnyösnek nem tartjuk.

Pósa Péter cserépfalvi ref. lelkész: *„Én vagyok a feltámadás és az élet.”* (Ján. 11. 25). Temetési beszédek, (orációk). Ára 5 kor. Szerző tulajdona. 1916. 257 l.

Egy fiatal lelkész első tíz évi lelkészi munkájának gyümölcse ez a kötet, mely 60, különböző alkalomra írott gyászbeszédet, illetve halotti búcsuztatót s néhány imádságot tartalmaz. Szűk gondolatkörben mozgó, de mély vallásos lélekből fakadó dolgozatok. Minden beszéd adott alkalomra íródott. Azért olyan helyeken, ahol a bőbeszédű halotti búcsuztatások még szokásban vannak, a mi lelkészeink is sikerrel olvashatják.

Soós Károly bucsi református lelkész: *„Bizzatok az Istenben!”* Imádságok háborus időben itthonmaradtak és hadbavonultak számára, Debrecen. Hoffmann és Kronovitz, 1916. 160 l.

A léleknek háborus értelemait: a hitet és lemondást, a reményt és aggodalmat, a bizalmat és kétséget igen szép és keresetlen szavakban szólaltatják meg ezek a közvetlen hangú imádságok. Ezenkívül mindenikből a hazaszeretet melegsége sugárzik. Határozottan a jobb háborus imádságok közé tartoznak. Minden imádságot egy találó bibliai hely idézésével vezet be s egy egyházi énekkel fejez be. A háború bizonytalanságai között vergődő lélekre hasznos és kedves útmutatást nyújtanak ezek az imádságok.